

Brassai egyénisége és jelentősége.

Brassai egyéniségét megrajzolni, tudományos működésének széles területeit megvilágítani többen megkísérelték. Boros élete pályáját írta meg, Fitz József szintén. Kövály a hálás tanítvány bámuló és tisztelő szeretetével igyekezett képet nyújtani erről a csodálatos emberről, erről a nagy tanítóról, aki a tudományok egész sorában mester volt s majd mindenikhez értett. Kozma Ferenc esztétikai és zeneművészeti szempontból igyekezett közelebb hozni őt hozzánk s megértetni velünk. Concha a tisztelő barát lelkével rakosgatta össze azokat a vonásokat, amelyekből végre is — őszintén ismerte be — nem tudta kialakítani azt a képet, amely Brassai nagy alakjáról lelkében élt. E sorok írója fiatalkori tanulmányában a filozófust szerette volna és akarta az olvasó elé állítani.

Végig tekintek ezen az irodalmon s felteszem a kérdést: van-e az ő nagy életművéhez méltó élet- és jellemrajz róla a fennebbiekben? Resignációval kell felelnem a kérdésre: nincs. Amit a fennebbi sorokban én próbáltam adni, az is csak töredék, csak részlet, csak adatok és vonások gyűjteménye egyénisége, szellemi alkata rajzához. Az ő széles területekre kiterjedő munkásságának csak azok a töredékei, amelyek főleg az iskolával és az anyanyelv ügyével függnek össze. 13 éves romániai életünk és az iskoláért folytatott küzdelmünk magyarázza ennek a szempontnak kiemelését. Hol van az ő botanikai, fizikai, matematikai, földrajzi, klasszika-filológiai, sőt politikai tudományok terén végzett működésének méltatása? Olyan polihistor kellene e feladatra, amilyen ő volt s amilyennek utolsóként siratta el őt a tudományos akadémia elnöke. A tudományok fejlődése s az emberi elme fogyatékos átfogó képessége miatt — úgy látszik — megoldatlan marad ez a feladat. Vagy a munkamegosztás elvét alkalmazva, megannyi szakembert kellene megbízni e munka elvégzésére.

Minden lelki fejlődés két tényező eredője. Egyik az öröklött készségek és diszpozíciók. Másik a környezet, a milieu. Hogy a két elem közül a fejlődés folyamán melyik érvényesül jobban, az a diszpozíciók és környezet egymáshoz való erőviszonyától függ.

Mit örökölt Brassai szülőitől? Goethe azt mondja, hogy apjától külső alakját, anyjától a költői tehetséget (die Lust zu fabulieren) örökölte. Goethe óta divattá lett nagy embereknél az öröklésnek azt a rendjét keresni és megállapítani. Brassaira nem talál ez a megállapítás. Inkább az ellenkezője. Anyjáról, kiről különben szükösen és hézagosan folynak adataink, tudjuk, hogy kora mivelt középosztálybeli női szellemi színvonalát nemcsak elérte, hanem meg is haladta. Azt is olvassuk Borosnál, hogy sovány, magas termetű nő volt, aki a rántás kavargatása közben is ujságot olvasott, de azért a rántást nem égette oda. A virágért is rajongott és szorgalmas kertésze volt virágos kertjének.

Brassai az átlagot jóval felülhaladó magas és aránytalanul sovány termetét, a virágok szeretetét tőle örökölte. És valamit talán az állandó és kifáradhatatlan olvasási és tanulási vágyából is.

Apja egyike kora tudományra leginkább szomjazó, legtöbbet olvasó, új könyvekért sokat áldozó papjainak. Valósággal falja azokat a könyveket, melyek nyugat felől a tudás, ismeretek, az új felfedezések csatornáiként a könyvpiacra megjelennek. Kora papjai között Kozma Gergellyel, Szabó Samuval első, aki nem elégszik meg az iskolából kapott tudással, hanem szakadatlan olvasással akar lépést tartani a tudományok haladásával. Nálunk első, aki a filantropisták írásait olvassa, nézeteiket lelkesedéssel üdvözi és teszi magáévá. De nemcsak maga olvas és tanul szüntelenül, hanem ismerőseit is szüntelenül erre buzdítja. Sebes Pál torockói rectort kérve kéri, inti, buzdítja, szünet nélkül nógatja, hogy könyveket hozasson s olvassanak és tanuljanak, nehogy elmaradjanak „az idő geniusától”. Nincs nagyobb bánata és szomorúsága, mint az, hogy szegény, hogy nem adhat ki eleget könyvekre s „más ekéjével kell szántani”, mit úgy kell értenünk, hogy másoktól kell könyveket kérnie olvasásra, mert maga nem veheti meg.

Brassai az olvasás és holtig tanulás szenvedélyét kétségtelenül apjától örökölte.

Apja előbb torockói, majd torockószentgyörgyi mester, apósa halála után utóbbi helyen pap. Ez állásaiban sohasem volt nyugodt, megelégedett élete. Hívei folyton vádaskodtak ellene. Többször végeznek püspöki és esperesi vizsgálatot ellene, melyek semmi hibáját nem találják s mégis hiába intik a gyülekezetet békességes életre. A végén távoznia kell s egy hasonlóan nagy könyvbarát,

Gedő József közbenjárására kap állást Szentmihályfalván. Ő maga nem emel vádat, sőt nem is védekezik, hanem keserű hangon írja barátjának, Sebes Pálnak, mesterével: Bocsáss meg nekik, mert nem tudják mit cselekszenek. És abban a tudatban, hogy ártatlan, mint a ma született gyermek, azzal vigasztalja magát, hogy senki sem próféta a maga hazájában. Az apa ez életsorsa meglepő hasonlósággal ismétlődik fia életében.

Apja a gazdasággal sohasem törődött; olvasmányai, elméleti érdeklődése annyira lefoglalták, annyira elfordították lelkét e világ gyakorlati dolgaitól, hogy a papi házon a fedelet pusztulni hagyta, melyen az eső becsepegett s inkább tettek mindannyiszor edényt az eső felfogására, hogy sem hiveit a lakás karbantartására vagy a kepe megfizetésére szorítsa.

Anyagi érdekeinek ez a semmibevevése más formában fia életében is állandóan vissza-visszatér. Ime ez az, amit Brassai születésével e világra hozott: éles értelem, hibátlanul járó logika, a tudomány, művészet és közgazdaság kérdései iránt való nyugtalan és kielégíthetetlen érdeklődés, fáradhatatlan akaraterő, szorgalom és kitartás, ami egy nyolcadrésznyi száz örökség. Puritán tiszta erkölcsi felfogás és gyakorlati életfolytatás.

És mit adott a környezet az ő egyénisége kifejlődéséhez. Brassai a szó szoros értelmében autodidakta volt. Ezt nála úgy kell érteni, hogy az autodidakszis nem az iskola elvégzése után s a hivatás betöltése folyamán történik, hanem már az iskolai kor elejétől. 11 éves koráig atyja tanítja otthon. De hogy. Rousseau utasítása szerint: *úgy neveljünk, hogy ne neveljünk*. Jóformán teljesen magára hagyja, még a betűk megtanulásánál is. Iskolába akkor adja, mikor maga pap lesz. A falusi iskolát elvégezve, 1813 őszén Kolozsvárra kerül. Itt kétszer is kénytelen félbeszakítani tanulását, egyszer az éhínség idején, mikor útszínáló lesz. Aztán rövid ideig Enyeden tanul. Megint visszatér Kolozsvárra, de nemsokára nevelőnek megy. Aztán megint vissza a kollégiumba, hol végül 1821-ben osztály-bizonyítványt kap, de nem absolutoriumot, mert a történelemből nem tett vizsgát.

Már iskolai pályája is eléggé homályos, de az 1825-től 1832-ig eltelt idő, mikor nevelősködött, „homályban van az élet-rajz írója előtt“, mondja Boros (48. l.) s hozzá teszi: „Nagyobb lendületet semmi sem adott Brassai életének“. Ez a kor, ez az előttünk homályba vesző kor az igazi előkészület, az igazi auto-

didaktikus kora, a megvilágosodás kora, a damaszkusi út, mikor világos lesz egyszerre előtte hivatása.

Mit kapott Brassai az iskolától?

Egy kis latin nyelvismereten kívül jóformán semmit — legalább építő, pozitív irányban semmit. Annál többet negatív irányban. Ott látta először, hogy milyen az iskola s jött tudatára annak, hogy milyenek nem szabad lenni; ott szerzett impulzusokat arra, hogy a korszellemhez közelebb kell hozni. A II. Ratio lényegében egy Ferenc szellemében készült reakcionárius mű s bár a prot. egyházak sohasem ismerték el kötelező erejét, mégis hatással volt iskoláikra. A magyar iskola II. József németesítő kormányzása után feléledt s rövid ideig tartó nemzeti felbuzdulás után hosszú időre megint a tespedés, a szellemi letargia állapotába sülyedt vissza. II. József után majdnem félszázadig egyetlen nagyobb jelentőségű öntudatos, korszerű lépés sem történik a modern idők szelleme és kívánalmi irányában iskolánk életében. Brassai egy kedvetlen iskolai mult után kilép az iskolából és tulajdonképpen akkor kezdődik az ő tudós készülése az életre. Amint iskolai pályája nem volt normális és sablonos, tanárságra készülése sem szokásos. Ő nem ment a kollégium végzése után külföldre, mint a többiek, hanem eltűnik szemeink elől egy évtizedre s míg neveléssel és „klavier mesterséggel“ keresi kenyerét, egyszerre mint kész, kiforrott itéletű, széles és alapos ismeretekkel rendelkező tudós író jelenik meg ismét. 1832-ben egy páratlanul értékes esztétikai értekezéssel lepi meg a világot. Kolozsvár tudós társadalmi köre egyszerre felfigyel az alapos képzettségű fiatal tudósra, aki bátor és merész és meg nem félemlített hangon hirdeti a reform, a haladás, a szabadelvűség eszméit s ezzel eljegyzzi magát a Metternich reakciós kormányzása által megfélemlített aulikusokkal szemben a nemzeti irányú kulturális haladás ügyének. Innen magyarázható az a pártoskodó harc és küzdelem, amely megválasztása körül folyt. Innen magyarázható az a sajtáságosan ferde helyzet, melybe felsőbbségével és tanártársaival szemben került. Mind világosabbá lesz előttem, hogy Brassai soha egy pillanatig sem volt kedvelt személy a „hivatalos egyház“ előtt. Az az ellentét, amely ma is sajnos fennáll a „központ“ és a „vidék“ között, akkor is létezett, csak más formában és más név alatt. A levéltár erre vonatkozó iratai arról győznek meg, hogy a vidék valósággal följongott örömeiben, amikor hírért

vette megválasztásának s még hangosabban akkor, mikor a korondi zsinat hirtelenében s kellő tárgyalás nélkül elfogadott tantervi reformja a főgondnok vitája következtében lekerül az egyházkörök-höz hozzászólás végett. Az ujjongó lelkesedésnek az a hangja nem a tanterv-reformnak, hanem a vaskalapos és félénk aulikusokkal szemben a liberális és nemzeti irányú megmozdulásnak szólt.

S ha ferde és félszeg volt a helyzete főhatóságával és tanártársaival szemben, annál melegebb és ragaszkodóbb volt a viszony közte és az ifjuság között. De nem adatott meg neki az a boldogság, hogy a ragaszkodás melegségét őszinte szívvel viszonzza. Visszatartotta az a gondolat, hogy tüntetés és tanártársai hideg magatartásával szemben kihívás számba vehetik. Nem akarja kihasználni előnyeit tanártársai hátrányára. Azért, hogy mikor az ifjuság fátklyás zenével tiszteli meg és szónoki magasztaló szavakkal üdvözli, egész válasza ennyi: Jól éljenek! A kortól elmaradt sötét szellemű és askétai szigoruságú törvények revíziójára bizottságot alakítanak. A kidolgozott törvények nem elégitik ki az ifjuságot. A kihirdetésre az auditoriumba lépő gondnokot és igazgatót iszonyú zajjal és lábdobogással fogadják, úgy hogy megijedve vonulnak vissza. Elrendelik a kapuk bezárását és böjtöt. Délután Brassai jelenik meg a főhatóság rendeletének végrehajtására. Beszédet intéz hozzájuk, és csodák csodája! Megértéssel fogadják s csendesen hallgatják végig. Tudott szívükhöz és értelmükhöz szólni, mert nemcsak ismerte az ifjui lélek vágyait és kívánságait, hanem el is ismerte azokat. Tanártársai s a consistorium nagytekintélyű öregjei az Olympus magaslatán és tekintélyt erőltetve magukra álltak az ifjuság elébe. Ez a magatartás a középkori mentalitás kifejezése volt s minél feszesebb formákban nyilvánult, annál távolabb állott az ifjuságtól, melyet ellenállásra s különböző kihágásokra ingerelt. Az folyt az iskola falain belül kicsinyben, ami künn a politikai közélet mezején. Mert hogy az iskola, miként ma is, akkor is a közélet képét mutatta s a társadalmi közszellem kifejezése volt. Brassait nem véletlen sodorta közvetítőnek a maradi öregek és a forradalmi szellemű ifjuság közé, hanem történelmi elfogultságoktól mentes, a tudomány művelésétől élesített szabad szelleme. Nem volt ő forradalmi szellem, aminek ismételtelen kikiáltották és beárulták s amivel működése elé folytonosan gátat vetettek. Két évi tanárkodás után igazgatónak választják. A két évi ciklus letelte

után nem kap többséget. Nem érzi bántva magát, sőt még büszgőbb lélekkel és fáradhatatlanabb munkával lát nevelő hivatásához és tantervi reformjához. De mi ma majdnem száz esztendő múlva csodálkozva kérdezzük: miért e mellőzés? A kérdésre nem tudunk más feleletet, mint azt a valószínű feltevést, hogy féltékenység játszott közbe az egyház vezetősége részéről. Féltékenyek voltak messze kimagasló tanultságára s féltették az intézetet a szerintök tulságosan szabadelvű haladás veszélyétől. Máskép nem érhető Daniel főgondnok történelmi szerepe sem. Ő volt az, aki mások figyelmeztetése után Brassait javaslatba hozza s az is ő volt, ak tantervi javaslata zsinati elfogadása ellen tiltakozott s a dolgot a főkormányzókhoz feljelentette.

De más okaink is vannak, amelyek azt az állítást igazolják, hogy ő sohasem volt a vezető emberek előtt igazán kegyben. Szerény anyagi viszonyaihoz képest sokszor és nagy összegeket áldozott az iskolának a nevelés és tanítás ügyének elővitelére. Saját költségén egyik helyiséget fizikai tantermműl rendezte be. A consistorium kifogást emel az ilyen kezdeményezés ellen. És milyen okon? Mert nem jelentette be előre akaratát és nem kérte ki előre beleegyezésüket. Az ilyen feljegyzésekre értelmetlenül bámul az olvasó s okokat keresvén nem talál más magyarázatot, mint azt, amit Goehe úgy fejez ki, hogy a gondviselés gondoskodott arról, hogy a fák ne nőjjenek az égig. Itt a gondviselés szerepét a consistorium játszotta.

Brassai elfogulatlan szabad szelleme közéleti pályája kezdetén abban nyilvánul, hogy semmit sem respektál, ami külső és értetlen konvenció és szokás a multból átjő. S ezzel az első fel lépésével új formákat, új színeket visz bele abba az életbe, melynek kimértiségétől és élettelen sablonaitól a gondolkozók már megcsömöröltek. Nemcsak a tanulónak, hanem a tanárnak is elő volt írva a külső megjelenés formája. Beretvált, tekintélyt parancsoló, merev arc, hosszú fekete ruha. Ő szakállasan s esetleg otthon viselt házi ruhájában, mosolygó, barátságos arccal jelenik meg az órákon. A 60-as években, mikor a divat a magyar ruhát írta elő, ő frakkot ölt, később a 80-as években durva condra-posztóbból készült kabátot vetett vállára. A tanárok a rokokó kimért feszességének szellemében domine kifejezéssel szólították meg a diákokat, ő barátomnak, öcsémnek. Csak vissza kell gondolnunk diáki életünkre,

hogy meg tudjuk ítélni, minő meghitt, barátságos közeledést és viszonyt jelent ez tanár és tanítvány között.

Brassai csodásan gazdag lelki életet élt. A lélek három irányú működése közül az érzelmi élete látszik szegényebbnek. A szegény papi család puritán élete, iskolázásának örömeiben és élményekben szegényes és nélkülözésekkel teli évei, kenyérkereset érdekében megszakítása, nevelői pályája, később rideg agglégényi élete, a meghitt, meleg családi otthon nélkülözése valóban nem az a légkör, amely az érzelmi élet fáját benne terebélyessé nevelhette. S mégis azt állítani, hogy érzelmi élete szegényes volt, nem fedi az igazságot. Hosszu életében nem találtam egyetlen egy mozzanatot sem, mely az önzésnek leghalványabb nyomára enged következtetni. Ellenkezőleg, egész élete ragyogó példája annak, hogy soha egyéni, önző érdekek nem vezették. Hermann Ottó túlradó örömmel és hálával állapítja meg, hogy csupa szív embere volt. Szeretetét kiárasztja barátaira, ismerőseire, ezek családjaira, gyermekeire s valóban megható, hogy ez a szeretet néha milyen ügyefogyott formában, de minő áldott belső melegséggel és gazdag áradással nyilvánul. És figyeljük meg, hogy ennek az igazi, jó és szegény embernek minő gazdagon és bőségesen nyilvánul áldozatossága, mikor szegény, de tehetséges ifjak felsegítéséről, művelődési útjukon anyagi akadályok elhárításáról, kulturális intézményeknek hivatásuk betöltéséhez segítéséről van szó. Valóban az a megfélemlítő, nem vonzó és darabos külső melegen érző, a szegényért áldozó részvétellel telt jó szívet takar.

Értelmi élete, gondolatvilága bámulatosan gazdag: akarata edzett, acélos és egész életét meghatározóan erős.

Iskolája csak arra volt jó, hogy megnyissa szemét a látásra, a magyar ugar egész területén eléje táruló hiányokra, hibákra, a nyugattól való elmaradásunk szomorú látványára. Ez a szomorú élmény őt nem csüggesztette, hanem példátlanul széleskörű és elmélyedő tanulásra serkentette. De ez a tanulás nem amolyan l'art pour l'art-féle munka volt a maga kedve és szeszélye kielégítésére, hiusága legyezgetésére, hanem igazi értelme és valódi lényege szerint: gyakorlati irányú; a magyar nemzet minden irányú művelődési ösztöne felébresztésére és kielégítésére irányuló. Kisebb körben s a tudomány terén olyan szabású törekvés, mint a Széchenyié a testvérhonban s a Wesselényié Erdélyben. Lehetetlen törekvésük

azonosságát fel nem ismerni: csupán nemzetnevelő és emelő munkájuk területe más itt és más ott. Tanult folytonosan és soha ki nem fáradó buzgalommal, de nem azért, hogy sokat tudjon, hanem azért, hogy sokat taníthasson, sokat használhasson nemzetének. A Vasárnapi Ujság (1834—1848-ig) olyan nevelője volt Erdélynek, mint a testvérhazának Széchenyi ébresztő riadói. Ebben mondja egy helyt (1843 jan. 1. szám): „ha én iskolamester volnék, alázatos mesterségemet a világ minden mesterségeinél előbb becsülném“. Ez nála nem frázis, amit sohasem írt le, hanem élete végső céljának és igazi értelmének őszinte megvallása. Bántóan hat tehát nemzeti tudományosságunk fejlődését történelmi érzék híján nem értékelő az a kegyeletlen és csufondáros megállapítása Babitsnak, hogy Brassai a legjobb esetben is csak egy sokat tanuló és sokat tudó, különben sok tekintetben félszeg és terméketlen „magántudós“, amilyenek hála Istennek ma már mind ritkábbak, sőt, nincsenek is. Brassai élete értelmét, történelmi szerepét és küldetését nem érti az, aki egyénisége legjellemzőbb vonásául az ő polyhistoriáját, „az ő mindentudását“ emeli ki. Hiszen Brassai az aki a nevelés és oktatás kérdéseivel, „e kedvenc tárgyaival“ foglalkozva, ismételten kikel az iskola enciklopédizmusa, e lényegében „kóstoltató módszer“ ellen és az ifjúságot féltve a túlterheléstől, még a kémiát és természettant sem fogadná be az iskolai rendes tanulmányok keretébe.

Brassaiban kétségtelenül meg volt a tudós önérzete. De ő ezt sohasem fitogtatta, sohasem kérkedett tudásával; emlegetni is csak akkor emlegette, mikor támadták és polemiáiban helyesnek és célszerűnek látta rá hivatkozni. Mikor nyugodtan, po'emikus él nélkül beszél s élete művein végig tekint, szerényen és alázatosan vallja meg: nekem csak egy tudományom van s ez a módszer elméletben és gyakorlatban. Ezt helyezi rengeteg széleskörű ismeretei között a legelső helyre, mert ez az az eszköz, mellyel az elméket meg lehet nyitni, fel lehet ébresztteni az ismeretek befogadására. Ez az a legnemesebb értelemben vett gyakorlati cél, melynek mindent alárendel, amelynek irányába van beállítva lelke minden energiája közéleti pályája elejétől végéig. Ez az, amit Széchenyi így foglal nemzetnevelő programja céljául: a nemzet emelkedése, kulturában való előhaladása a kimívelt emberfők számától függ. Ezért bántó és az igazságnak teljes híjával van Szemere Mik-

lós vádja, aki azt mondja róla, hogy az irodalom kozákja, aki mindenütt ott van, ahol csatázni kell. Nem, nem azért van ott, hogy csatázzék, hanem azért, hogy irtsa a hibákat és hamis tanításokat, mert Voltaire-rel azt tartja, hogy jobb egy hibát kiigazítani, mint egy igazságot felfedezni.

Brassaival szemben gyakran felhangzik, hogy nem alkotott olyan életműveket, melyek nevét halhatatlanná tennék; és kicsinylő sajnálkozással állapítják meg, hogy meghalt ő is s nem mondhatja el Horatiussal, hogy non omnis moriar. Pedig rendkívüli tehetsége erre a szerepre praedestinálta. Azok után, miket az előbb szelleme gyakorlati irányáról, élete igazi céljáról felfejtettem, a kérdésnek ilyen felállítása történelemellenes és tájékoztatlanságra vall. Az ő célja az ifjuság tanítása és nemzetének a kultúra útjára való terelése és útbaindítása volt. És az ilyen szánakozóktól azt kérdezem: melyik nagyobb és értékesebb mű: egy tudományos munka megírása-e, vagy úttörés a tudományos művelődés irányában, melyen egy nemzet indul útnak.

De különben, minthogy nem dicsőítő éneket zengek, mire nem szorult rá, hanem vonásokat és színeket gyűjtök egyénisége képéhez, állapítsuk meg, hogy szellemiségének volt egy hiánya. Szellemi „észgépe“, hogy a saját szavával éljek, mindent bevett és megemésztett. Soha semmi sem volt neki igen sok. Olyan volt, mint Lessing, kiről tanítója azt jegyezte fel: olyan, mint a tűzes csikó, dupla abrak kell neki. És amit bevett, azt nem rendszertelenül, hanem szervesen, saját lelki „életművezete“ táplálására és gazdagítására tökéletesen asszimilálta. De szellemi alkatának alakító, formáló ereje, fantáziája gyenge és erőtlen, lassan és vontatottan működik. Nincs teremtő fantáziája, „ez a mindenható szülőanyja a remekműveknek“. Szellemének befogadó és elemző ereje nincs kellő arányban összefoglaló és teremtő lendületével: amaz elnyomja benne ezt. Elméje mélyreható, finoman elemző, ellenmondásokat meglátó, a logika szalagján járó munkát termel, de összefoglaló, új formákat teremtő, alkotó ereje nincs. A teremtés ihletett percei többé-kevésbé tudattalanok, mikor az elme logikai működése háttérbe szorul, felfüggesztődik. Brassainál elméje logikus mivolta olyan erős, hogy egy pillanatig sem enged jogaiból. Ez egyfelől erőssége, másrészt gyengéje. Gyengesége, mert a logika láncától nehezen szabadul s lassan és vontatottan kap a fantázia szárnyára. Sőt, ha már fel-

kapott, ott sem érzi magát otthonosan és biztonságban. Innen, hogy a közszerepléstől lehetőleg vonakodik. Nem egyszer panaszol, hogy lassan és nehezen kezd írásba. Innen írásainak egyenetlen szerkezete, adomákkal, kitérésekkel tultömöttsége, melyekben olvasmányait nem ritkán szükség nélkül idézi s idézetekkel tele tüzdeli. Ezt Gyulai s mások is sokszor szemére vetették. Úgy hiszem, hogy jogosan. Maradandó értékű művet, mely nemcsak a tételek igazságával, hanem a forma szépségével és a stílus erényeivel is ékeskedik, fantázia nélkül nem alkothatni. Brassai stílusa Magyarország szempontjából feltétlenül hibátlan, sokszor kifejező erővel teljes, néha emelkedett is, de sohasem az a lendületes és költői stílus, melyet a hideg logika fékétől szabadulva, a költői teremtő ihlet szabad szárnyalása szinte tudattalanul teremt. Brassai tudja ezt. De nem tudja be magának hibául. Hanem vitatja, hogy nincs többféle stílus, nincs inversio, nincs költői szabadság, mert minden gondolatnak meg van a maga nyelvi kifejezése s ennek a kifejezésnek minden változása, minden árnyalata más-más értelmet ad a kifejezendő gondolatnak. Ez az esztétikai vitája Gyulaival abból a hibás nyelvészeti felfogásából táplálkozik, hogy a nyelvek tényei, szóalkotások, mondatfüzések stb. a logika szabályaival mérhetők s ehez igazodnak. Ő logikátlanságot a nyelv tényeiben sem enged meg. Ebben a mai nyelvtudomány nem ad igazat neki.

Szellemének egyik legjellegzetesebben kidomborodó vonása nemzeti jellege és színezése. Ez állítja őt közéleti pályája kezdetén a nemzeti irányú reformok, a haladók táborába, ez készíti arra, hogy a népnevelés érdekében merész bátorsággal sikra szálljon, ezért köszönti ujjongva az Uniót, ez állítja a szabadságharc közkatónái közé olyan korban, mikor mások már a békés nyugalmat sovárognak. Ez teszi minde- nek felett a magyar nyelv ellenőrévé, sajátos magyar vonásainak védelmezőjévé. A nemzeti szellem legsajátosabb és legnemesebb alkotásának a nyelvet tartja. És valósággal dühre ingerli, mikor látja, hogy minő lelketlen és vandál kiméletlenséggel bánnak el a „nyelvujtók“ azzal a nyelvvel, melynek „hangjainál szebb zenét füle nem ismer“. 1844-től egészen haláláig, több mint félszázadon át küzd a magyartalanságok ellen, küzd a szófaragók és fordítók rombolásai ellen, kiknek keze szennye mindenütt ott marad őseinek nyelvén. Ebben a munkában költőink és tudósaink legjobbjai vannak oldalán s halála után, sőt még életében is, azok is elismerik

halhatatlan érdemeit, akik ellen olyan elkeseredetten harcolt. A magyar mondatról, a szórendről és accentusról szóló értekezései még a filologus német nemzet irodalmának is becsületére válnának. Több felfedezés számba menő megállapításával megelőzte a német tudományt s nálunk első volt, aki az új grammatikai iskola lélektani módszerét alkalmazta mondattani kutatásaiban. Nincs a magyar nyelvtudomány történetében senki, aki oly mélyen tekintett volna bele a magyar nyelv szellemébe, a magyar mondat lelkébe, mint ő s még tévedései is kiinduló pontul szolgálnak mondattani problémák olyan irányú kutatásához, melynek napjaink adják igazolását. A mai nyelvtudományi kutatás kérdései és problémáinak gyökerei Brassaihoz vezetnek vissza s így ő még halála után is éltetője és mozgatója annak a tudományos munkának, melyet nálunk Révai után ő mívelt legsikeresebben.

Hogy nem ismerte a rokon nyelveket? Hogy nem voltak nyelvtörténeti tanulmányai? Igaz! De nyelvérzéke csaknem csalhatatlanul ép és biztosan vezeti a nyelvi jelenségek meglátásánál. Szellemének éles elemző ereje pedig behatol a nyelv lelke mélyéig s oly problémákat vet fel, melyeket kora meg nem lát.

Brassai szellemének másik erősen kidomborodó jellemvonása páratlan akarateréje, mellyel átküzdi magát minden nehézségen. Atyja, az ő első tanítómestere, különös módszerrel fejleszti benne ezt a készségét. Beledobja a kis gyermeket az ismeretek tengerébe: ússzál magadra. Csak távolról figyelni s ha akadályok kerülnek útjába, nem ő hárítja el, hanem megmutatja a módját, hogy segítsen magán. Az akarat edzésének nincs ennél jobb módja. És hálásabb, figyelőbb, megértőbb lélekkel senki sem fogadott tanácsokat, mint a gyermek Brassai. Akaratának ez a mindig rugalmas és sohasem lankadó ereje képessé tette őt az ő csodás tanító műve megalkotására. Zongorát akart tanulni, de szegény volt, nem volt pénze rá. Kirajzolta hát a billentyűket az asztalra s megtanult zongorázni. Iskolája nem nyújtott módot az ujkori művelt nemzetek nyelvének, irodalmának megtanulására; megtanulta, elsajátította azokat a maga erején. Végső bizonyítványában nincsen jegye a történelemből; ő a történelem tanára lesz s első heves polemiája Szilágyi Ferenczel: a Kliópör épen történelmi tárgyú. Hosszú élete végén a materializmus és pozitívizmus ellen folytatott harcai egyik állomásán, mikor filozófiai rendszere alappilléreit állítja össze, azért állítja az akaratot önmagát

szülő, erősítő, edző erőnek, mely nem tür maga mellett motívumot. Az akarat autokrata úr, melynek csak tanácsadója a gondolkodás. *Lényege szerint jó*, vitatja Schopenhauerrel szemben.

Egy egész világ választja el itt Brassait Schopenhauertől. Schopenhauer szerint is az akarat autokrata úr, kinek az értelem világít ugyan, de arra nincs ereje, hogy a maga mutatta útra terelje, hanem megy a maga útján. Ezt a metafizikai optimizmust a tapasztalat nem igazolja s abban sem lehet igazat adnunk, hogy a testi vágyak általában rosszak, hiszen vannak olyan vágyak, melyeknek hiányában az élet maga válnék lehetetlenné s olyanok, melyek az életfenntartás érdekét szolgálják. Brassainak az ethikai főelvét s az útát, melyen ahhoz jut, elemezve, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a maga tiszta, de társtalan, családtalan, aggregényi életfolytatásából vonja le ethikai alapelveit. A mai modern társadalmi életközösség részére alig fogadhatnók el alapelvül azt a tételét, hogy a vágyak általában rosszak, hiszen ez csak az oszlopszentek és aszkéták részére szolgálhat életelvül.

Brassai tudós élete útját sűrűn egymás után következő polemiái jelzik. E polemiák végig kísérik közéleti pályája kezdetétől élete végéig, sőt halála után is jelentek meg polemikus élű írásai. Szellemének ezt a polemikus életét az magyarázza, hogy hibás tényállításokat és tanításokat nem tűrt. Az igazság védelmezéséért még akkor is síkra szállott, ha ebből csak kellemetlenségei származtak. E vitái közben sok éles vágást adott, és sok visszavágást is kapott. De meg kell állapítanunk, hogy támadása sohasem a személynek szólt, hanem kizárólag mindig az ügynek. Őt ellenben személyi támadás számtalanszor érte, sőt mellőzésben is volt nem egyszer része, mi csatározási módja, kiméletlen szókimondása mellett valóságának is tulajdonítható. Első bírálatára válaszul Szilágyi Ferenc-től a „sehol rendezen iskolát nem végzett klavírmester“ csúf nevét kapta s az ilyen vádak sűrűn ismétlődtek, az irodalmi kozákságig, „a kolozsvári nyelvfilozófia“ kieszelőjéig, Jósika gúnyos személyeskedéséig. Mindezek nem bántották. De az már kihozta a sodrából, hogy Mentovich a materializmus védelmében egyik írásában azt mondotta róla, hogy csak véletlen hozta, hogy Brassai a materializmus ellen kötött kardot, mert ha Pólya Jakab a Büchner, Vogt és Moleschott anyagelvűsége ellen támadott volna, akkor Brassai Pólyával szemben a materializmus érdekében szállt volna síkra.

Ez a gyanúsító támadás teljes félreismerését jelenti Brassai szellemiségének. Hiszen a század közepétől a filozófia ügyében folytatott összes harcai merő támadás és tiltakozás minden olyan kísérlet ellen, amely a szellemi élet, az öntudat ősi primatusát és eredeti adottságát tagadja. S Brassai még be sem hunyta szemét, a német filozófia már megállapította, hogy a tudományos materializmus álláspontja tarthatatlan, hogy az nemhogy a lelki élet, hanem még a fizikai folyamatok magyarázására sem alkalmas.

Brassainak e vitái közben erős és csorbíthatatlan fegyvere volt: gondolkodásának lépésről lépésre haladó, hibázni nem tudó következetessége, logikája. Nem hiába nevezi őt Arany „a tudomány, elmésség és logika fegyveres Góliátjának“. Valóban, amit pusztán elméjének roppant tágas kapacitásával és a képzetek logikus rendjével megiehetett alkotni, azt megtette. Ő soha egy gondolatot sem írt le, melynek rációja az előbbieken adva nem volt. Elméjének ez a logikus jellege rányomta bélyegét szellemének minden alkotására. Ez volt szellemi alkotásának egyik legkidombordóbb vonása, ez jelessége, de egyben hibája is. A gondolatfűzésnek ez a logikus folyama nála nemcsak tan volt, hanem élet is. Amit elméletileg kieszelt és tisztázott, azt a gyakorlatba is átvitte. Módszertani elmélkedései közben rájött arra, hogy nem szabad anticipálni. Lélektani ismeretei azt sugták neki, hogy egyszerre csak egy képzet lehet teljes fényvel a tudat központjában. S ő ez elméleti igazságokat nyelvtanában olyan következetességgel viszi keresztül, amilyenek párja ma sincs az irodalomban.

De hibája is egyben a gondolkodásnak ez a szárnyalni nem tudó és nem is akaró logikája. Ott is kizárólagos teret akar neki biztosítani, ahol az élet teljessége nem oldódik fel a logikumban. Különösen a költészet területén s innen Gyulaival való feledhetetlenül kedves vitája és kötődése. És innen a vallás kérdéseiben egyoldaluan rideg racionalizmusa.

Miben áll Brassai jelentősége? Köszön-e neki valamit a magyar tudomány? Mi az, ami túlélte őt 's állandó nyomot hagy a tudományok történetében?

Az esztétika területén egyik értékes megállapítása az, hogy az esztétika *induktív tudomány*, mely nem metafizikai rendszerek függvénye, hanem tények szorgalmas megfigyelésén és vizsgálatán alapszik. Akkor mondja ki az egész tudományos világgal ellentétben

ezt a tételt, mikor az esztétikusok hada évről-évre új meg új meghatározásokat ad a szépről, melyről Brassai kimondja, hogy definiálhatatlan. A metafizikai esztétika virág korában ilyen állítást megkockáztatni, melyet a mai esztétika is teljes mértékben igazol, mutatja szelleme önállóságát.

Második értékes eredménye, mellyel Brassai a pszichológiai esztétika úttörője lesz Magyarországon, az a tétele, hogy a *művészet jellemző vonásai nem a tárgyakban, hanem az élvező lelki állapotában van.*

Harmadik figyelemre méltó gondolata, hogy a *lelki tehetségek foglalkoztatása és gyakorlása* s különösen a *meggyőzött nehézség érzése* gyönyörködtet. A műélvező sohasem nyer az ábrázolt valóságról *teljes* képet, csak vázlatot, kivonatot, melyet lelke kitaláló vagy kiegészítő munkásságával ki kell egészítenie s ennek nyomán önkéntes *csalódás* jár. Ez a kiegészítés a teremtő képzelet vagy fantázia munkája. Ez a kiegészítő munkásság pedig lehetséges a *képzettársítás* törvényénél fogva. Brassainak kétségbe nem vonható érdeme, hogy a *képzetek kapcsolódásának esztétikai jelentőségét olyan időben vette észre, mikor arra sem a külföldön, sem nálunk senki sem gondolt.* Örökre sajnálni lehet, hogy Brassai ez elv jelentőségét nem fejtette ki teljesen. Harminc egy néhány évvel később Fechner egész esztétikai rendszert épített fel ez elvre, mely azóta az esztétikában a műélvezés általános magyarázó elvéül szolgál.

És végül nagyértékű eredménye, hogy ez értekezésében megtaláljuk az *illuzió-elmélet* főbb gondolatait. Példái, utalásai határozottan mutatják, hogy az elméletet úgy érti, mint a csalódás-elmélet mai hívei és magyarázói: Lange és Volkelt. Teljes joggal mondja János, hogy határozottan értékes „ércerre bukkant“, melyet azonban nem aknázott ki; oly útát nyitott, „mely új alapokra helyezhette s egészséges fejlődésnek indíthatta volna esztétikánkat“, de nem voltak követői, „társtalan egyedüliségben maradt mindvégig“, „mint a síkságból kimeredő magános vándorszirt“.

Brassai lelke legmélyén érzi döbbenetes igazságát a közmondásnak: *nyelvében él a nemzet.* A nyelv a nemzeti műveltség kifejező szerve, vizsgálata az emberi szellem legmélyebben fekvő alapjáig vezet Brassait. Kritikai lapjának mottoul azt írja élére: *tiszteljük őseink nyelvét.* És hogy ez nála nemcsak szépen hangzó

frázis, hanem lelke gyökeréig ható, komoly életelv, azt egész nyelvészeti munkássága mutatja. Melyek azok az érdemei, melyek a magyar nyelvészet területén nevét halhatatlanná teszik?

A magyar nyelvtudomány hálásan állapította meg, hogy ő a magyartalanságok első üldözője. A magyar mondattan és a magyar hangsúly bonyolult problémái közül olyan korszakos megállapításai vannak, melyeket a nyelvtudomány élete vége felé hálás álmélkodással állapított meg. A fordításnál féltékenyen öröködik a magyar nyelv szennytelen tisztaságára és épségére s ép annyira hangsúlyozza az eredetinek tartozó hűséget. Pálffi szerint igazán marandó, örökbecsű alkotása a nyelvtudomány terén van. Brassai a nyelv lelkébe olyan mély bepillantást vetett, mint nálunk senki más és a vérbeli filologusoknak felmagasztalt németek közül is alig valaki. Valóságos felfedezés számba vették azt a — ma már mindenütt elfogadott tételt, hogy *a nyelvbéli egyén nem a szó, hanem a mondat* s a szó csak a mondatban él.

Brassai először hangoztatta a nyelvtudományban az *analogia* mindenre kiható fontosságát s így ezen az általa mutatott úton indul meg a 70-es évekkel a nyelvtudomány új módszeres haladása. Kevésbé fontos, de jellemző s Brassai érdemeit világító adat, hogy az u. n. *összevont mondat* elméletét megdönti úgy, mint sokkal később utána német nyelvészek. Értékes tanítása a mondatban az *ige középponti helyzetéről* szóló és a *mondatrészeknek a szórendtől és hangsúlytól függő elhelyezkedése*. A nyelvtudományban a lélektani alap alkalmazásával „úttörő” volt s termékeny gondolataival, új szempontjaival és új irányával *nemzedékek számára mutatott utat*.

Nyelvészeti nézeteivel szervesen függ össze *módszertani* működése. Egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy módszertani nézetei összege azoknak az eljárási módoknak, melyekkel nyelveket rövid idő alatt, jól és helyesen lehet tanulni. „Saját maga találta és tökélyesítette” módszere az ő „egy tudománya”, mely őt „hazánk első methodologusává” teszi, mint Felméri mondja. Módszerét is, miként logikáját, lélektani alapra helyezi s habár lélektana általában ma már meghaladott álláspontot képvisel, módszertani alapelvei (*keveset, jól és lassan*) állandó és marandó értékek, melyeken az idő nem fog ki, mert az öntudat monarchikus berendezettségén alapulnak.

Nyelvtanai nyelvészeti és módszertani elveinek gyakorlati alkalmazása. Bármely nemzet nyelvtanírói között egyedül áll abban a tekintetben, hogy nyelvtaiban sohasem vét nyelvészeti meggyőződése ellen, sohasem anticipál: a nyelvtan szerkesztése közben soha egy pillanatra sem következetlen elméletével szemben. Ebben is páratlanul, társtalanul és — tegyük hozzá — korában megértetlenül áll, mint előbb esztétikai alapvető fejeletésével.

A hatvanas évek elejétől élete végéig nem fáradó figyelemmel kíséri a filozófiai gondolkodás területén felmerülő mozzanatoakat. E téren való munkássága lényegében nem egyéb, mint állandó harc és küzdelem a naturálizmus különböző irányjaival az örök emberi szellem és tiszta erkölcsiség védelmezése érdekében. E hosszantartó harc közben filozófiai világnézetének különösen két lényeges alkotó elemét építette ki szervesen és helyezte meggyőző világitásba: egyik az *öntudat*, másik az önmagát teremtő, növelő, fejlesztő, önmagának feszültséget kölcsönző *akarát*, amely küzd a vele szemben álló testi erőkn, vágyakon, szenvedélyeken és indulatokon s erejével biztosítja a jobb én győzelmét, az erényt a világon.

Ismételten felteszem a kérdést: mi az, ami kortársainál is, nálunk utódoknál is Brassainak megszerezte az ő nevét körülvevő tiszteletet, azt a legendaszerű hírnevet?

Sok tényező járult hozzá ehhez. Már százévet kitöltő hosszú életkora is rendkívüli jelenség. Még a király figyelme is feléje fordul, mikor századik életévéhez közeledik, az összes magyar tudományos társulatokat és intézményeket nem is említve. Rendkívüli az ő nagy, magas, öreg korában horihorgas alakja, amint különcödő condraposztó kabátját vállára vetve hosszú lépésekkel végig-méri a kolozsvári Monostori utcát és a Főtér. Rendkívüli az ő mélységben és kiterjedésben nagy tudománya, melyről a komoly közvélemény tisztelettel és kellő értékeléssel, az értesületlen tömeg szájtató bámulással és álmélkodással vesz tudomást. Csupa olyan körülmény, amely kedvező talaja és melegágya annak a szinte mithikus csodának, mely alakját körülragyogta. Az emberi nagysághoz az életkor, alak és a szellemi erők kivételessége és rendkívülisége hozzátartoznak.

De nem magyarázzák meg teljesen.

Bármint forgatom elmémben a kérdést, mindig arra az eredményre jutok, hogy ő *nemzetének nagy tanító mestere*. Ezzé avatja

öt életének egyetlen nagy szenvedélye, a tanítás. A magyar művelődés őrhelyén álló katona. Oda állította őt a lelkében felcsendülő *elhívatas* parancsa. Figyelő lélekkel áll a nemzete életében felmerülő tudományos, művészeti, irodalmi és közgazdasági jelenségek áramlatai között. Oszlátja a sötétséget és tudatlanságot, űzi a homály fellegeit, irtja a tévedéseket, terjeszti és fejedelmi bőkezűséggel szórja szét nemes önzetlenséggel embertársai lelkébe az ismeretek magvait. Fellépése egybeesik azzal a korrallal, melyben Széchenyi tüneményes fellépésével a lelkek a hosszantartó szellemi aléltság állapotából Erdélyben is ébredezni kezdenek. Széchenyi komoly közgazdasági programját Erdély irodalmi életében senki megértőbb lélekkel nem fogadta s megvalósításához nagyobb készültséggel nem fogott, mint Brassai. Észreveszi nemzetének szellemi aléltságát, tudományban, ismeretekben való elmaradottságát s lelkének egész gazdag kincsestárát, egész életét teszi fel a tanítás munkájára, a nemzeti műveltség emelésére és fejlesztésére.

Arany kedves kötődéssel a tudomány, elmésség és logika fegyveres Goliáthjának nevezi, Szemere epés maliciával a magyar irodalom kozákjának, aki mindenütt ott van, ahol csatázni lehet, Concha előtt, aki nagy megértéssel és meleg szeretettel rajzolta meg szellemi képét, úgy tűnik fel, mint a százesztendőös jövendőmondó, aki mindent tud, nemcsak a multat, hanem a jövendőt is. Nekem, visszaidézve emlékembe az ő testi alakját s írásait olvasgatva, a nemzetek nagy tanítói, Sokrates, vagy Apácai Cseri János jutnak eszembe, akik egy gazdag élet minden szellemi kincsét a legnemesebb önzetlenséggel szórják szét, hogy a műveltség világgosságát terjeszthessék s nemzetüket a kultura útján emelhessék. Halála alkalmával a Magyar Tudományos Akadémia elnöke meghatott lélekkel jelentette be, hogy meghalt az utolsó magyar polihistor. Kétségtelen, hogy e szót legjobb értelmében használta. Ámde e szó a tudományok folyton fokozódó differenciálódása folytán ma már egy kis diffamáló, hiteltrontó mellékizt kapott. Ma már gúnynyal illetnék azt, aki a polihistoriást merészelné ambicionálni, mint olyat, aki lehetetlenre vállalkozik. A munkamegosztás elve ma már nemcsak az esztétikában van elismerve, amint ő fejtegette, hanem a tudományok beláthatatlan nagy birodalmában is. Brassait polihistorrá nem az a félszeg és korlátolt lelki hajlam tette, amilyennel megáldottnak rajzolta félre Babits a „magántudós“ Brassait, hanem

amit Concha helyes történelmi látással állapított meg, kora tudományos állapotának teljes elmaradottsága, teljes szervezetlensége. Bármilyen fejletlen és elmaradott volt a magyar tudomány, az élet ezerszínű szövedéke és sokféle áramlása mégis csak vetett fel problémákat, kérdések kerültek az érdeklődés homlokterébe, melyeket nem lehetett a különböző szakterületek elé utalni megoldás végett, mert ilyenek nem voltak. De Brassai mindig ott volt, mindig jelentkezett, ahol szükség volt egy okos szóra, egy felvilágosításra, egy kérdést bontogató, szájlaira fejtő éles elmére. Nem arra hivatott ő, hogy nagy életműveket létesítsen, hanem arra, hogy a *műveltséget, a felvilágosodást terjessze, nemzetét a korszellem zavaros áramlatai között a helyes irányban vezesse, a lelkeket és erkölcsöket romboló divatos eszméktől óvja. Ő a XIX. század magyarságának nagy tanítója: praeceptor Hungariae.*

Brassai hosszú életét — a szabadságharc után következett 10 esztendő kivéve — Erdélyben s éppen itt Kolozsvárt töltötte. A magyar tudomány erdélyi művelői s a nemzeti szellemű kultúra erdélyi terjesztői között a legeslegelső helyek egyike őt illeti.

Az az emlékoszlop, mely a házsongárdi temetőben porai fölött emelkedik és az a mellszobor, mely az unitárius kollégium előcsarnokát díszíti, méltó helyen vannak ugyan; de sokszor nyugtalanít az a gondolat, hogy Kolozsvár nem az ő emlékéét, hanem első sorban magát tisztelné meg azzal, ha szobrát valamelyik közterén állítaná fel, mint felállította a szegedi tudomány-egyetem: emlékezésül és díszkedésül a multa s példamutatásul a jövőre. A nevééről elnevezett utcát át lehetett keresztelni, de nevét és emlékéét kitörülhetetlenül véste be nemcsak a város, hanem egész Erdély, sőt az egész magyarság műveltségtörténelmébe is.

Dr. Gál Kelemen.

Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban.

1922-ben az Unitárius Lelkészkör a liturgia reformjával foglalkozni kezdett. Bizottságot küldött ki tervezet készítésére. A tervezet előadója Keresztesi Dénes 1925-ben így ír: „Ismételten hangsúlyozzuk, hogy korántsem a mindenáron újítás vágya vagy pláne felforgatási tendencia, hanem csak a célszerűség vezetett a tervezetben kontemplált módozatokra. Az a gondolat, hogy céltudatos, egységes rendszerrel eredményesebben munkálhatjuk hitéletünk felendítését. Jelszavunk az apostol buzdítása: „Mindenek ékesen és szép renddel legyenek.“

A tervezethez egyházköreink hozzá szóltak. A beérkezett véleményeket Keresztesi, mint előadó figyelembe vette, felhasználta s az újított tervet a püspök einöklete alatt egy bizottság átvizsgálta, módosította, de olyan megállapodásra nem jutott, amellyel nyugodtan mehettünk volna a véglegesítő tárgyalásra. Eközben más egyházakban is voltak reformtörekvések, készült reform is, de a tapasztalat azt mutatta, hogy némelyek igen messze mennének, mások meg túlzottan tartozkodók. A tárgyalások és elmélkedések arra indítottak, hogy liturgiánk fejlődését közelebbi tanulmány alá vegyem.

A Keresztény Magvető hasábjain szándékozem bemutatni az elért eredményt. Rendkívül érdekes és sok tekintetben irányt jelző. Hiszem, hogy a reformra is, az eszme fejlődésére is jótékony hatása lesz. A következő címek alatt foglalom össze:

- I. Bevezetés.
- II. Istentisztelet.
- III. Keresztelés.
- IV. Esketés.
- V. Urvacsora.
- VI. Ekklésia követés.
- VII. B tegek látogatása.
- VIII. Vasárnap megünneplése, templomozás és templomi szokások, harangozás.
- IX. Éneklés és énekeskönyv.
- X. Temetés.